

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ :
องค์บิดาแห่งประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทย
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จิรัสสา คชาชีวะ

ดำรงวิชาการ

ฉบับพิเศษ : ธันวาคม ๒๕๕๕

สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ :
องค์บิดาแห่งประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทย
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จิรัชสา คชาชีวะ*

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
อิสริยยศบดินทร สยามวิชัยดินทรวิโรประการ มโหฬารรัฐประศาสน์
ปิยมหาราชวรานคิษฐ ไพศาลราชกฤตยการี โบราณคดีประวัติศาสตร์
โกศล คมภินิพนธนีรุกติปฏิภาณ ราชบัณฑิตวิธาน นิตีธรรมสมรรถ
ศึกษาวิวัฒนปิยวาที ขันติสัตยตรีสุรจรีตธาตา วิมลรัตนปัญญา
อาชวาศรัย พุทธาทิไตรสรณาทร พิเศษ คุณภรณ์ธรรมมิกนถบพิตร
พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร

พระราชบุตรพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๘๖

สร้อยพระนามทรงกรมที่ทรงได้รับการสถาปนาพระยศ
ขึ้นเป็นสมเด็จพระยามหาราช ในสมัยรัชกาลที่ ๗

* ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

๒๑ มิถุนายน ๒๕๕๕ เป็นโอกาสครบรอบ ๑๕๐ ปีแห่งพระประสูติกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เหล่าข้าฯ ทั้งปวงต่างสำนึกในพระกรุณาธิคุณที่ทรงเป็นผู้วางรากฐานในการศึกษาหาความรู้ทางวิชาการโบราณคดีมาตลอดตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์จนถึงวาระสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงศึกษาค้นคว้าเรื่องราวโบราณคดีไว้มากมาย ทรงนิพนธ์หนังสือทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีจำนวนนับไม่ถ้วน สมกับพระสมัญญานามว่าทรงเป็น “องค์บิดาแห่งประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทย”

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสนพระทัยเกี่ยวกับวิชาการโบราณคดีมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทรงเริ่มศึกษาโบราณคดีและเริ่มสนพระทัยในเรื่องเครื่องรางของขลังตั้งแต่ทรงผนวชเป็นสามเณร ผู้ปลุกฝังความรักทางโบราณคดี คือ สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระอุปัชฌาย์ขณะเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร นอกจากนี้ยังทรงเรียนโบราณคดีจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยารำราบปรปักษ์ พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งทรงเรียนมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกทีหนึ่ง

พระภารกิจทางโบราณคดีที่ทรงทำอย่างแท้จริงนั้น อยู่ในช่วงที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘ ซึ่งต้องเสด็จทอดพระเนตรออกตรวจราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ อยู่เป็นนิจ ทำให้พระองค์ได้พบเห็นเมืองโบราณ และ/หรือโบราณสถาน-โบราณวัตถุที่ถูกทิ้งร้างซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก ด้วยพระทัย

รักในงานโบราณคดีพระองค์จึงทรงบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นนั้นไว้ แล้วนำมาศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม

คราวเสด็จปราสาทบ้านระแงง

การเสด็จออกตรวจราชการของสมเด็จพระยามหาวชิราวุฒ ตามที่กล่าวมา เป็นประโยชน์ต่อวิชาการทางโบราณคดีอย่างยิ่ง เนื่องจาก

ก. ทรงพบโบราณวัตถุ-สถานที่สำคัญ

ทุกครั้งที่เสด็จออกตรวจราชการ ได้ทรงพบโบราณวัตถุ-สถานจำนวนมากที่เป็นหลักฐานที่สำคัญต่อประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทย ถูกทิ้งอยู่ตามเมืองโบราณต่าง ๆ ทรงค้นพบเมืองโบราณหลายแห่งโดยการสอบถามกับเรื่องราวในพงศาวดารและตำนาน ตัวอย่างเมืองโบราณที่ทรงค้นพบ เช่น เมืองอู่ทอง, เมืองเซลียง และ เมืองศรีเทพ เป็นต้น^๑

^๑ สมเด็จพระยามหาวชิราวุฒ, **ลายพระหัตถ์สมเด็จพระยามหาวชิราวุฒ ถึงศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์**, (กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์ ร.ศ.พ., ๒๕๒๙) หน้า ๗๑ - ๗๒.

ข. ประธานพระวินิจฉัยและแนวพระดำริ

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพได้ประธานพระวินิจฉัยเกี่ยวกับโบราณวัตถุ-สถานเหล่านั้นไว้ ซึ่งต่อมาได้เป็นงานค้นคว้าทางวิชาการโบราณคดีที่สำคัญ เช่น พระวินิจฉัยเรื่องเจดีย์ยุทธหัตถี, พระวินิจฉัยเรื่องเมืองอู่ทอง เป็นต้น

ค. มีการเก็บรักษารวบรวมไว้มิให้กระจัดกระจาย

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพทรงมีรับสั่งให้เคลื่อนย้ายโบราณวัตถุที่ถูกทิ้งไว้ตามเมืองโบราณเหล่านั้นมาเก็บรักษาไว้ เพื่อไม่ให้สูญหาย ตามแนวพระดำริในการสงวนรักษาของดี (โบราณสถาน-โบราณวัตถุ) ที่ประธานไว้แก่ศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (คนบดี คนแรกของคณะโบราณคดี) ว่าสิ่งแรกคือต้องคิดรักษาสิ่งนั้นไว้ แต่**หากไม่สามารถรักษาไว้ได้ ต้องย้ายไปรักษาไว้ที่อื่นอย่าให้เป็นอันตราย**^๒

โบราณวัตถุชิ้นสำคัญๆ ที่ทรงให้เคลื่อนย้ายเข้ามาเก็บรักษาไว้ และได้กลายเป็นสมบัติชิ้นสำคัญของชาติ ตัวอย่างเช่น รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยศรีวิชัยอันลือชื่อ จารึกศรีวิชัยหลักที่ ๒๓ และหลักที่ ๒๔ เป็นต้น ในส่วนที่เป็นจารึกนั้นบางครั้งทรงทำสำเนาจารึกกลับมาศึกษาที่กรุงเทพฯ ดังที่หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงเล่าถึงการพบและการทำสำเนาศิลาจารึกไว้ในหนังสือ “พระประวัติลูกเล่า” ตอนหนึ่งว่า

“... ถ้าเจอะแผ่นหินเป็นรอยเกลี้ยงเกลาคงต้องหยุดม้า
ลงเงงัดขึ้นดูว่ามีตัวอักษรหรือไม่ เราได้พบศิลาจารึก

^๒ อ้างแล้ว หน้า ๓๐.

หลายแผ่น ถ้าพบแล้วต้องยกขึ้นล้างดูด้วยแปรงจอนดิน
ที่อุดอยู่ในรอยต่าง ๆ นั้นออกหมดแล้วเอากระดาษ
ว่าวปะลงไปบนรอยจารึก เอน้ำตบกระดาษแรง ๆ
แล้วซ้อนกระดาษลงไปราว ๓ แผ่น พอรอยเด่นขึ้น
มาแล้วก็ทิ้งตากแดดไว้ให้แห้ง แห้งสนิทแล้วเอามึก
เจ๊กทาบนหน้ากระดาษเบา ๆ ให้ทั่วแผ่น พอหมึกแห้งก็
กะเทาะเอากระดาษออกจากหิน พื้นก็เป็นสีดำและตัว
อักษรเป็นสีขาว เพราะกระดาษลงไปอยู่ในรอยจารึก
ไม่ถูกหมึก ...”^๓

สำเนาจารึกเหล่านั้นส่วนใหญ่ทรงนำกลับมาให้ศาสตราจารย์
ยอร์ช เซเดส์ เป็นผู้ศึกษาต่อ จารึกบางชิ้นนำเข้าเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ

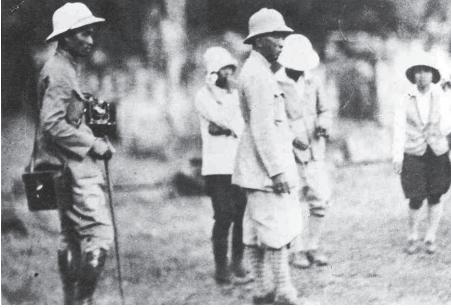
ง. รับสั่งให้ช่างภาพถ่ายภาพไว้เสมอ

ภาพถ่ายเหล่านั้นเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการศึกษาทาง
โบราณคดีในสมัยต่อมา

“ หากไม่สามารถย้ายไปได้ ก็ต้องคิดถ่ายรูปรักษาไว้
อย่าให้สูญเสีย”^๔

^๓ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, พระประวัติลูกเกล้าและพระโอรสทบางโอกาส, มูลนิธิ
สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จัดพิมพ์, หน้า ๑๗.

^๔ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ลายพระหัตถ์สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ถึงศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, หน้า ๓๐.

จ. ประทานแนวพระดำริ เกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถาน-โบราณวัตถุ

รับสั่งให้คำจุน/ อนุรักษ์โบราณสถานในลักษณะเร่งด่วน

(Rescued Archaeology)

ตำรงวิชาการ

ฉบับพิเศษ : ธันวาคม ๒๕๕๕

ความรอบรู้เรื่องโบราณคดีของสมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ

เมื่อได้ศึกษา “งาน” ของสมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ แล้วจะเห็นได้ว่า พระองค์ทรงมีความรอบรู้และสนพระทัยในวิชาการโบราณคดีทุกยุคสมัย ทั้งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์^๕ และโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ (ทวารวดี, ศรีวิชัย, ลพบุรี) ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน (สุโขทัย, ล้านนา, ออยุธยา และรัตนโกสินทร์) นอกจากนี้ยังทรงสนพระทัยและศึกษาโบราณคดีประเทศใกล้เคียงด้วย^๖

วิธีการศึกษาโบราณคดีของสมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ

เราอาจกล่าวได้ว่าจุดเริ่มต้นของการก้าวสู่การเป็น “องค์บิดาแห่งประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทย” ของสมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ ก็เนื่องมาจากการที่พระองค์ทรงมีพระทัยรักในเรื่อง “ของโบราณ” (ทั้งโบราณสถาน-โบราณวัตถุ) มาแต่ทรงพระเยาว์ (ซึ่งสมเด็จพระราชบิดาคงเป็นแรงบันดาลใจหนึ่ง) นอกจากนี้ทรงมีความใฝ่พระทัยที่จะศึกษาหาความรู้ถึงความ เป็นมาของสิ่งนั้น ๆ จากการศึกษาพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ ทำให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าพระองค์มีวิธีการศึกษาค้นคว้าโบราณคดีอย่างเป็นระบบ ดังนี้

๑. ทรงศึกษาค้นคว้าจากหนังสือต่าง ๆ ทั้งภาษาไทย (เช่น ตำนาน

^๕ ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยามะยาดำรงราชานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **สารานุกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ** เล่ม ๔ , หน้า ๑๔๖-๒๐๖.

^๖ ดูเพิ่มเติมใน จีรัลสา ศษาชีวะ, “โบราณคดีจากลายพระหัตถ์” และบทความอื่นๆ ใน **๑๕๐ ปี สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพกับพัฒนาการโบราณคดีไทย**, (กรุงเทพฯ : จีรัลสนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๕๕)

พงศาวดารต่าง ๆ) และภาษาต่างประเทศ (เช่น เรื่องราวของโบราณคดี ประเทศใกล้เคียงรวมถึงโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ซึ่งยังไม่เป็นที่รู้จักหรือยังไม่แพร่หลายนักในขณะนั้น) ตัวอย่างเช่น ทรงศึกษาเรื่อง กำเนิดพระพุทธรูป ของศาสตราจารย์ฟูเซต์ เพื่ออธิบายถึงความเป็น มาของพระพุทธรูป^๗ ทรงใช้หนังสือภาษาต่างประเทศอย่างน้อย ๒ เล่ม คือ “ไคเลนทรวงศ์” และจดหมายเหตุจีน “ชู-ฟัน-ชี (Chu-Fan-Chi) ใน การศึกษาเรื่องเมืองโบราณในแหลมมลายู^๘ ในส่วนของโบราณคดีใน ประเทศพม่าทรงค้นคว้าจากหนังสือพงศาวดารพม่า, หนังสือคัมภีร์ใหญ่ ในเรื่องเมืองพม่าเรียกว่า Upper Burma Gazetteer ที่รัฐบาลอังกฤษให้ รวบรวมพิมพ์ไว้^๙ เป็นต้น

๒. ทรงสนทนากับผู้รู้หรือที่พระองค์ทรงเรียกว่า นักปราชญ์ เช่น ศาสตราจารย์ คัลเลนเฟล นักโบราณคดีชาวฮอลันดา, เมอร์ซิเออ ดือ รอยเซล นักปราชญ์ฝรั่งเศส ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งเจ้ากรมโบราณคดีใน เมืองพม่า อีกทั้งทรงคุ้นเคยและสนทนาเรื่องโบราณคดีกับศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ นักปราชญ์ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีชาวฝรั่งเศส

๓. เสด็จทัศนศึกษาในประเทศและต่างประเทศ นอกจาก สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จะเสด็จตรวจโบราณวัตถุ-สถานภายใน ประเทศแล้ว พระองค์ยังเฝ้พระทัยที่จะเสด็จเยี่ยมชมโบราณสถานใน ประเทศเพื่อนบ้านด้วย เนื่องจากทรงตระหนักดีถึงความสำคัญใน

^๗ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ , **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๔**, อ่างแล้ว , หน้า ๒๕๔- ๒๕๖.

^๘ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ , **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๖**, หน้า ๑๖๘- ๑๗๙.

^๙ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ , **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๗**, หน้า ๗๙.

การศึกษาเปรียบเทียบ เช่น เสด็จเยือนประเทศกัมพูชา(พ.ศ.๒๔๖๗) เสด็จ
เยือนชวา (พ.ศ.๒๔๓๘ ๒๔๔๔ และพ.ศ.๒๔๗๗) และเสด็จเยือนประเทศ
พม่า (พ.ศ.๒๔๗๘)

๔. ทรงนำวิธีการทางวิทยาศาสตร์มาใช้ประกอบพระวินิจฉัยในการศึกษาค้นคว้าก่อนจะทำการวินิจฉัย สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงนำวิธีการทางวิทยาศาสตร์มาใช้ในการศึกษาวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีด้วย ตัวอย่างเช่น ในการศึกษาพระพิมพ์ดินดิบสมัยศรีวิชัย ทรงส่งขึ้นพระพิมพ์ดินดิบไปยังสถานแยกธาตุของรัฐบาลที่กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม จึงทำให้ได้หลักฐานที่ควรเชื่อได้ว่า “พระพิมพ์ดินดิบซึ่งกล่าวมา เป็นของผสมอัฐิธาตุพระสงฆ์เถระซึ่งถือมหายานแต่โบราณ-----”^{๙๐}

แนวพระวินิจฉัย

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงตระหนักดีว่าหลักฐานที่ทรงพบเห็นในขณะนั้นยังมีอยู่น้อยต้องมีการค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไป ดังนั้นในพระวินิจฉัยเรื่องใดเรื่องหนึ่งจึงมักทรงใช้คำว่า “สันนิษฐาน” และ “น่าจะ” เสมอ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ไม่ทรงคิดว่าพระวินิจฉัยเรื่องใดเรื่องหนึ่งจะต้องถูกต้องเสมอไป ทรงรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นและทรงยอมรับถ้าหากผู้อื่นสามารถวินิจฉัยได้ดีกว่า ดังที่มักทรงกล่าวว่า “(ที่กล่าวมา)เป็นการสันนิษฐาน ผู้อ่านไม่จำเป็นต้องเชื่อ เว้นแต่เห็นชอบด้วย” และ “อันการวินิจฉัยโบราณคดีต้องมีความคิดเห็นผิดกันบ้างเป็นธรรมดา ที่ฉันเคยแพ้เขามาก็หลายเรื่องต้องไม่ขัดใจกันจึงจะวินิจฉัยด้วยกันได้”^{๙๑}

^{๙๐} สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, *สาส์นสมเด็จพระเจ้า* เล่ม ๒, หน้า ๙๔-๙๗.

^{๙๑} สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, *ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้า* กรมพระยาตำราจราชานุภาพถึงศาสตราจารย์หลวงปริบาลบุรีรักษ์, หน้า ๕๗.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแสดงให้เห็นถึงความสนพระทัยใคร่รู้และพยายามหาคำตอบในสิ่งที่พระองค์ยังทรงสงสัยอยู่เสมอ ตัวอย่างเช่น คราวเมื่อจะเสด็จเยือนพม่า ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ความว่า

“ฉันจะไปเที่ยวเมืองพม่าวันที่ ๑๘ มกราคมนี้ ไปสักเดือนหนึ่งจึงจะกลับ นึกว่าคงจะหาความรู้อะไรได้อีกบ้าง เพราะมีเรื่องโบราณคดีที่เกี่ยวข้องในระหว่างเมืองไทยกับเมืองพม่าที่ฉันยังสงสัยอยู่หลายข้อ จะลองไปสืบดู” เมื่อเสด็จกลับจากพุกามทรงมีลายพระหัตถ์ถึงหลวงบริบาลว่า “ตั้งแต่ฉันไปพิจารณาโบราณวัตถุที่เมืองพม่า ได้ความรู้ถึงต้องแก้ไขความเห็นในเรื่องโบราณคดีที่เคยคิดมาแต่ก่อนหลายอย่าง”^{๑๒}

นอกจากนี้ยังทรงเห็นคุณค่าของการร่วมกันค้นคว้าเพื่อหาข้อเท็จจริงอันจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการ สมควรที่ผู้ที่รักจะศึกษาโบราณคดีและประวัติศาสตร์จะดำเนินรอยตาม ดังนั้น แม้ในปัจจุบันเราจะเห็นว่าพระวินิจฉัยบางประการของพระองค์จะเป็นเรื่องพ้นสมัยแล้ว แต่เราก็ควรระลึกอยู่เสมอว่าพระวินิจฉัยของพระองค์ขึ้นอยู่กับหลักฐานที่มีอยู่ในขณะนั้น และเป็นเพียงข้อสันนิษฐาน เราควรสำนึกในพระคุณของพระองค์ที่ทรงเป็นผู้ริเริ่มและวางแนวทางในการศึกษา วิเคราะห์ ที่เป็นประโยชน์เพื่อนำไปสู่การศึกษาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่กว้างขวางต่อไป

---

^{๑๒} ลายพระหัตถ์ถึงหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ลงวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘, ลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพถึงศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, อ้างแล้ว, หน้า ๔๕.

แนวพระดำริเกี่ยวกับวิชาโบราณคดี

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรึกงานโบราณคดี ดังที่ทรงกล่าวไว้ในลายพระหัตถ์ที่มีถึงศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ตอนหนึ่งว่า

“วิชาโบราณคดีเป็นวิชาที่ไม่มีโทษ ทั้งมีมากและยากพอที่จะใช้ปัญญาสอดส่องให้เปลิดเปล็นได้ ควรพยายามหาความรู้ให้มากแต่อย่าตั้งตัวเป็นนักปราชญ์ อันนักปราชญ์นั้นเป็นฐานะซึ่งผู้อื่นที่เขาเป็นนักปราชญ์จะยกย่อง ส่วนตัวเรามีก็เพียงบำเพ็ญคุณให้ปรากฏ ถ้าคุณของเราถึงขนาดเขาก็ยกย่องเอง ถ้าตั้งตัวเองหรืออาศัยแต่คำยกย่องของผู้ที่มีได้เป็นนักปราชญ์ก็ไม่เป็นมงคลอันใด”^{๑๓}

นอกจากแนวทางการศึกษาโบราณคดีอย่างเป็นระบบที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงริเริ่มไว้แล้ว ยังทรงวางรากฐานและแนวทางในการจัดการมรดกทางวัฒนธรรมของชาติไว้อีกหลายประการ อาทิ

การจัดการด้านพิพิธภัณฑ์

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จออกตรวจราชการ ทรงพบโบราณวัตถุจำนวนมากที่เป็นหลักฐานที่สำคัญต่อประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทยถูกทิ้งอยู่ตามเมืองโบราณต่างๆ ทรงเก็บรวบรวมโบราณวัตถุเหล่านั้นมาเก็บรักษาไว้ โดยในขั้นแรกทรงให้เก็บรักษาไว้ ณ กระจหวงมหาตไทยก่อน และเมื่อทรงดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีสยาม ก็ได้นำมาจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานวังหน้า (คือ พิพิธภัณฑสถาน

^{๑๓} ลายพระหัตถ์ถึงหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ลงวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ.๒๔๗๘, ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพถึงศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, อ้างแล้ว, หน้า ๕๔.

แห่งชาติพระนครในปัจจุบัน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานวงษ์ให้เป็นพิพิธภัณฑ์ในปี พ.ศ. ๒๔๗๐) อีกทั้งยังประทาน ของส่วนพระองค์ให้ไปจัดแสดงด้วย ในการจัดแสดง สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงเป็นผู้ควบคุมการจัดด้วยพระองค์เองโดยตลอด เมื่อ ทรงจัดแล้วก็ทรงฝึกหัดคนให้มีความรู้โดยถ่ายทอดวิชาการโบราณคดีและ วิชาการพิพิธภัณฑ์สถานจากพระองค์ ผู้ที่ได้รับการฝึกสอนในขั้นแรกนั้น ก็คือ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ คนบดคนแรกของคณะโบราณคดี สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงมีความรักและห่วงใยในพิพิธภัณฑ์สถาน นี้มาก คราวที่พระองค์ต้องเสด็จไปอยู่ปีนัง ทรงรับสั่งกับหลวงบริบาลบุรี ภัณฑ์ว่า “ฉันรักหลวงบริบาลฯ เท่าไร หลวงบริบาลฯ ทราบอยู่แล้ว ถ้ารัก ฉันตอบ ขอให้พยายามบำรุงรักษาพิพิธภัณฑ์สถานซึ่งเป็นของรักของฉัน ให้ถาวรต่อไป ดีกว่าสนองคุณด้วยประการอย่างอื่น”^{๑๔}

หอพระสมุดสำหรับพระนคร

พ.ศ. ๒๔๕๘ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระ กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (พระอิสริยยศ ในขณะนั้น) ทรงดำรงตำแหน่งนายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร ทรง พยายามสืบหาและรวบรวมหนังสือเก่าทั้งในเมืองไทยและต่างประเทศ มาเก็บรักษาไว้ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเมืองไทยทรงบอกไปยังหอพระสมุดต่าง ๆ ในโลกว่าถ้าใครพบเรื่องเกี่ยวกับไทยแล้วขอให้จัดส่งมาให้ ในส่วนการ ดำเนินงานของหอพระสมุดฯ ทรงมีผู้เชี่ยวชาญ ๔ คนร่วมในการค้นคว้า

^{๑๔} ภายหลังถึงหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ลงวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘, ภายหลังถึงสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีถึงศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, อ้างแล้ว, หน้า ๑๒.

คือ ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ค้นคว้าทางตะวันตก, พราหมณ์ ป. ศาสตรีทางอินเดีย, พระเจนนินอักษร (สุดใจ) ค้นทางเมืองจีนและ มหาฉ่า ค้นทางเมืองเขมร^{๑๕}

นอกจากนี้ยังทรงมีพระดำริว่าแต่เดิมหอพระสมุดวชิรญาณเคยรวบรวมหนังสือเก่า-ใหม่ พิมพ์ออกจำหน่ายแก่สมาชิกนับว่ามีประโยชน์มาก ทำให้ความรู้แพร่หลาย เมื่อมีการจัดตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครขึ้น จำเป็นจะต้องจัดหาทุนทรัพย์ในการจัดพิมพ์และเป็นการหาหนังสือเข้าหอพระสมุดด้วย จึงทรงคิดทูลเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ให้ทรงพิมพ์หนังสือแจกเป็นวิทยาทานในงานต่างๆ เช่นงานพระศพหรืองานวันประสูติ โดยทรงรับจัดพิมพ์ให้เสร็จ แต่ขอหนังสือเข้าหอสมุดเพียง ๒๐ เปอร์เซ็นต์ ซึ่งส่วนหนึ่งทางหอสมุดนำมาจัดขายในราคาเยอเมยา เพื่อหาทุนเข้าหอพระสมุด และจากเหตุนี้จึงเกิดธรรมเนียมการพิมพ์หนังสือเป็นของแจกในงานต่างๆ ขึ้น ตัวอย่างหนังสือที่ทรงเป็นธุระในการจัดพิมพ์และมีคุณค่ายิ่ง ได้แก่ หนังสือเรื่อง “ประดิษฐฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป” ซึ่งทรงนิพนธ์และจัดพิมพ์ ตามคำกราบทูลขอของ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เพื่อแจกงานพระเมรุถวายแด่พระสัหมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย (พระมารดาในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์) ที่ว่า “ขอประทานพระเมตตาบารมีเป็นที่พึงขอมอบธุระในการสร้างหนังสือแจกงานเมรุถวาย-----ทั้งทรงอำนวยความสะดวกพิมพ์ให้เป็นไปอย่างดี----”^{๑๖}

^{๑๕} หม่อมเจ้าหญิงพุมพิศมัย ดิศกุล, พระประวัติลูกเล่าและพระโอรสทางโอกาส, อังแล้ว, หน้า ๑๖-๑๘.

^{๑๖} สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๗.

หอจดหมายเหตุ (National Archive)

ทรงเป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งหอจดหมายเหตุ โดยรับสั่งให้รวบรวมหนังสือหลักฐานทางราชการสมัยก่อนที่มีอายุเกิน ๒๕ ปีมาเก็บรวบรวมไว้เพื่อที่คนรุ่นหลังจะหาหลักฐานได้จากหอจดหมายเหตุแห่งนี้โดยไม่ต้องลำบากดังเช่นที่เคยเป็นมา^{๑๗}

หอรูป (Picture Gallery)

งานที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีริเริ่มไว้อีกอย่างหนึ่ง คือ หอรูป ซึ่งได้ทรงจัดไว้เป็นแผนกๆ คือ รูปคน รูปสถานที่ รูปเหตุการณ์ แต่ยังไม่สมบูรณ์ และไม่ได้มีการดำเนินการต่อ เนื่องจากขาดแคลนทุนในการดำเนินการ

พระราชบัญญัติส่งโบราณศิลปวัตถุออกนอกประเทศ

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงวางรากฐานการบำรุงรักษาโบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักร รวมถึงการตราพระราชบัญญัติว่าด้วยการส่งโบราณศิลปวัตถุออกนอกประเทศเพื่อป้องกันมิให้โบราณวัตถุและศิลปวัตถุที่มีค่าออกนอกประเทศได้ง่าย

^{๑๗} หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, พระประวัติลูกเล่าและพระโอวาทบางโอกาส, อ่างแล้ว, หน้า

ผลงานพระนิพนธ์ที่สำคัญ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้รับการยกย่องจากวงการประพันธ์ไทยว่า “ทรงเป็นนักเขียนผู้ยิ่งใหญ่” พระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถในการเขียนหนังสือได้หลายประเภท เช่น ชีวิตประวัติ ประวัติศาสตร์ ท่องเที่ยว โบราณคดี นิทาน ประวัติวรรณคดีและประวัติความรู้ต่างๆ หรือที่เรียกกันว่า “ตำนาน” ตลอดจนคำนำและคำอธิบายหนังสือต่างๆ พระนิพนธ์ที่รวบรวมได้มีมากกว่า ๑๐๐๐ เรื่อง (๑๐๕๐ เรื่อง) หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงบันทึกไว้ว่า เท่าที่ค้นพบ คือ พงศาวดาร ๑๓๔ เรื่อง, ศาสนา ๗๖ เรื่อง, ตำนาน ๑๐๓ เรื่อง, ประวัติต่างๆ ๑๖๐ เรื่อง, โคลงกลอน ๙๒ เรื่อง และอธิบายแทรก ๑๙ เรื่อง

ตัวอย่างพระนิพนธ์ที่มีความสำคัญต่องานโบราณคดี ได้แก่

๑. ตำนานพระพุทธเจดีย์(สยาม) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์เรื่องนี้ในปีพ.ศ.๒๔๖๙ เพื่ออุทิศพระกุศลสนองพระคุณแต่เจ้าจอมมารดาชุ่ม (ในรัชกาลที่ ๔) ผู้เป็นหม่อมมารดา ด้วยทรงเห็นว่าประกอบด้วยประโยชน์ทั้ง ๒ ประการ คือ ประโยชน์ในทางสืบอายุพระพุทธศาสนาประการ ๑ กับประโยชน์ในทางบำรุงความรู้ด้วยอีกประการ ๑ ทรงกล่าวถึงความคิดที่จะแต่งเรื่องตำนานพุทธเจดีย์สยามนี้ว่า

“มองสิเออ เพื่อนองค์ บิลา อัครราชทูตฝรั่งเศสเป็นผู้
ชักชวนให้แต่ง เพื่อเผยแพร่ให้คนทั้งหลายได้รู้เห็นความ
รุ่งเรืองของประเทศสยามซึ่งมีมาแต่หนหลัง”^{๑๔}

^{๑๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธเจดีย์, (คำนำเมื่อพิมพ์ครั้งแรก), สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๔๔.

ในการนี้ทรงได้รับความช่วยเหลือจากศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ในการค้นหนังสือและการเลือกรูปภาพที่พิมพ์หนังสือเล่มนี้นับว่ามีคุณค่าต่อการศึกษาทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะเป็นอย่างดีไม่เฉพาะสำหรับประเทศไทยเท่านั้น แต่ยังรวมถึงประเทศเพื่อนบ้านด้วย ดังปรากฏลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ความว่า

“—เมื่อหนังสือฉบับนี้แพร่หลายออกไปถึงกรุงกัมพูชา หม่อมฉันได้รับจดหมายมีมาจากเมืองพนมเปญฉบับหนึ่งว่า คณะพุทธศาสนากัมพูชารุ่นปริยัติธรรมประมุขวดีปรึกษากันเห็นว่า หนังสือเรื่องตำนานพุทธเจดีย์สมควรจะใช้เป็นหนังสือสอนพระพุทธศาสนาในกรุงกัมพูชาได้เรื่องหนึ่ง ขออนุญาตที่จะแปลและพิมพ์เป็นภาษาเขมร”^{๑๙}

๒. นิทานโบราณคดี เป็นหนังสือที่เพิ่งทรงนิพนธ์เสร็จเมื่อก่อนหน้าสิ้นพระชนม์ไม่กี่วัน พิมพ์ครั้งแรก เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๔๘๗

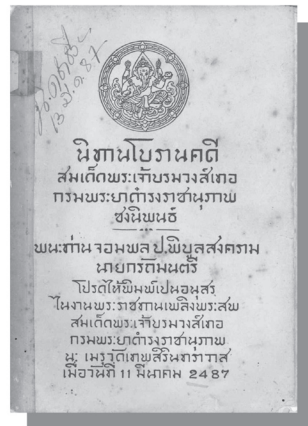
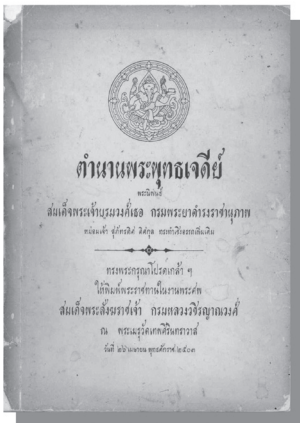
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเริ่มนิพนธ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๓ จากเรื่องจริงที่ทรงพบเห็นด้วยพระองค์เอง ตามคำกราบทูลของหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดา ดังที่ทรงรับสั่งไว้ในคำนำ

^{๑๙} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ**, เล่ม ๒, หน้า ๓๓๙.

หนังสือนิทานโบราณคดีว่า

“นิทานโบราณคดี--- ตัวฉันเองเดิมก็ไม่ได้คิดจะเขียน แต่
ลูกหญิงพูนพิศมัยเธอบอกว่าเรื่องต่าง ๆ ที่ฉันเล่าให้ฟังล้วนมี
แก่นสารเป็นคติที่น่ารู้ ถ้าปล่อยให้สูญเสียน่าเสียดาย เธอ
อ้อนวอนขอให้ฉันเขียนรักษาไว้ให้เป็นประโยชน์แก่ลูก
หลานและผู้อื่นต่อไป---” ๒๐

หนังสือเล่มนี้ เป็นเรื่องเกร็ดนอกพงศาวดารจึงเรียกว่า “นิทาน
โบราณคดี” เรื่องต่าง ๆ ในนิทานโบราณคดีนอกจากเป็นเรื่องราวทาง
โบราณคดีแล้ว ยังรวมไปถึงวิชาการทางประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์
วรรณคดี ศิลปวัฒนธรรม การศึกษา ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ
รวมถึงการปกครองบ้านเมืองด้วย

^{๒๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **นิทานโบราณคดี**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร ๒๕๓๓). คำนำ (หน้า ๖-๗).

๓. **ศาสนสมเด็จพระเจ้า** เป็นลายพระหัตถ์ที่ได้ตอบระหว่างสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ส่วนใหญ่อยู่ในช่วงที่ทรงประทับอยู่ ณ เมืองปีนัง (พ.ศ.๒๔๗๕-๒๔๘๕) สมเด็จพระทั้งสองพระองค์ ทรงได้ตอบวิจารณ์และประทานคำอธิบายเกี่ยวกับวิทยาการต่างๆในลักษณะงานวิเคราะห์ นับเป็นพระนิพนธ์อันล้ำค่าของชาติ บรรจุวิชาความรู้ทางศิลปะ วรรณคดี อักษรศาสตร์ โบราณคดี ประวัติศาสตร์ รัฐประศาสนศาสตร์ และวัฒนธรรม^{๒๑}

๔. **ความทรงจำ** เรื่องราวอดีตชีวิตประวัติของพระองค์ เริ่มนิพนธ์เมื่อวันที่ ๑ กันยายน ๒๔๗๖ มี ๕ ตอนยังไม่จบบริบูรณ์ตามที่ตั้งพระทัยไว้ แต่ก็นับว่าเป็นเอกสารมีค่าล้ำในทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของประเทศไทย ประกอบด้วย ตอนที่ ๑ เริ่มเรื่องประวัติ ตอนที่ ๒ เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อก่อนเสวยราชย์ ตอนที่ ๓ เรื่องเมื่อเปลี่ยนรัชกาล ตอนที่ ๔ เรื่องเริ่มรัชกาลที่ ๕ ตอนที่ ๕ เรื่องเสด็จไปต่างประเทศครั้งแรก^{๒๒}

๕. **นิราศนครวัด** ทรงพระนิพนธ์เมื่อเสด็จประเทศกัมพูชา ใน พ.ศ.๒๔๖๗ ขณะทรงดำรงตำแหน่งสมณายกหอพระสมุดวชิรญาณ ในหนังสือเล่มนี้ได้ประทานความรู้ในเรื่องประวัติศาสตร์และโบราณคดีเกี่ยวกับกัมพูชาไว้มาก นอกจากนี้ยังทรงเล่าเปรียบเทียบความคล้ายคลึง

---

^{๒๑} ดูเพิ่มเติมใน ผศ.ดร.จิรัชสา คชาชีวะ, “โบราณคดีจากลายพระหัตถ์” ใน ๑๕๐ ปีสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกับพัฒนาการโบราณคดีไทย, อ่างแล้ว หน้า ๕๗-๗๕.

^{๒๒} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, ธนบุรี, โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๓.

และความแตกต่างกับไทยไว้ด้วย^{๒๓}

๖. ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ถึง ศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ เป็นลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงมีถึงหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ในช่วง ปี พ.ศ.๒๔๗๕-๒๔๘๒ ขณะที่ประทับอยู่ ณ สำนักศึกษาศึก และบ้านชินนามอลฮอล ปีนัง เนื้อเรื่องในจดหมายส่วนใหญ่ทรงตอบคำถามที่ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์เขียนมาทูลถามเรื่องราวต่างๆ ซึ่งส่วนมากเกี่ยวกับพระวินิจจัยทางวิชาการโบราณคดีซึ่งให้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีมาก ตัวอย่างเช่น พระวินิจจัยจารึกลานทองจากพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ พระวินิจจัยมณฑปและเจดีย์สามองค์วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระวินิจจัยเรื่องเมืองสุพรรณบุรีและโบราณวัตถุที่เมืองอุทุมพร พระวินิจจัยเรื่องพระเจดีย์ทองในมณฑปวัดมหาธาตุ ประธานหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ให้เป็นตัวอย่างสำหรับคิดค้นเรื่องโบราณคดี นอกจากนี้ยังประธาน ความรู้ทางโบราณคดีสิ่งแวดล้อม เช่น เรื่อง ชายฝั่งทะเลเดิมด้วย ในลายพระหัตถ์ชุดนี้ ยังประธานแนวทางในการทำงานโบราณคดีไว้ แก่หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ด้วยหลายประการ ดังที่ยกตัวอย่างมาบ้างแล้ว เช่น อย่านำตัวเป็นนักปราชญ์ อย่ายั่วยุให้นักปราชญ์คัดค้านกันเอง เป็นต้น^{๒๔}

^{๒๓} ดูเพิ่มเติมใน รศ.มยุรี วีระประเสริฐ, “นิราศนครวัด : ปฐมบทแห่งชมรศีกษาในประเทศไทย” ใน ๑๕๐ ปีสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับพัฒนาการโบราณคดีไทย, อ้างแล้ว หน้า ๒๙-๔๒.

^{๒๔} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพถึง ศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, หน้า ๒๓.

จากที่กล่าวมาโดยสังเขปนี้ จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระยามหาราชานุภาพทรงเป็นพระบิดาแห่งประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทยอย่างแท้จริง ทรงเป็นผู้ริเริ่มบุกเบิกแก่วงการโบราณคดีไทย ทรงชี้ให้เห็นถึงคุณค่าของโบราณวัตถุ-สถานที่สามารถบอกให้เราทราบถึงความเป็นมาของชาติไทย เกิดความรักและความภูมิใจในชาติของตน องค์การยูเนสโกจึงได้ประกาศให้พระองค์ท่านเป็นหนึ่งในบรรดาบุคคลสำคัญของโลกประจำปี พ.ศ.๒๕๐๕ นับเป็นคนไทยคนแรกที่ได้รับเกียรตินี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
สิ้นพระชนม์ ในวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๔๘๖ ด้วยโรคพระหทัยพิการ

บรรณานุกรม

จงจิตรถนอม ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. **พระประวัติลูกเล่าและพระโอวาท
บางโอกาส**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสมเด็จพระยา
ม.ป.ป., ๙ มิถุนายน ๒๕๒๕.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา และ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา
นริศรานุวัดติวงศ์. **ศาสนสมเด็จ ๒๗ เล่ม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๕.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. **ความทรงจำ.ธนบุรี** : โรงพิมพ์
รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๓.

_____ .**ลายพระหัตถ์สมเด็จพระยา** กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ถึง ศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, สกุลบริบาลบุรี-
ภัณฑ์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ ร.ส.พ., ๒๕๒๙.

_____ .**นิทานโบราณคดี**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาการ,
๒๕๔๓.

_____ .**ตำนานพระพุทธเจดีย์**. กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาการ,
๒๕๔๔.

_____ .**นิราศนครวัด**. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๕.

ประพัฒน์ ตรีณรงค์. **พระประวัติและงานสมเด็จพระยา** กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพ. กรุงเทพฯ : ดำรงวิทยา, ๒๕๔๖.

พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. **พระดำรัสพระวรวงศ์เธอ**
กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ในโอกาสฉลองวันประสูติ ครบ
๑๐๐ปี ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพ.พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิพร, ๒๕๐๕.

พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. **ชีวิตและงานของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี**. ๒๕๑๕.
_____ . **พระประวัติลูกเล่าและพระโอรสธิดาบางโอกาส**. กรุงเทพฯ
: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ม.ป.ป.
ภาควิชาโบราณคดี, ๑๕๐ปี **สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีกับ
พัฒนาการโบราณคดีไทย**. กรุงเทพฯ: จรัลสนิทวงศ์การพิมพ์,
๒๕๕๕.